

Prof.zw. Grażyna Korpala
Wydział Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki
Akademii Sztuk Pięknych im J. Matejki w Krakowie
Emeritus

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Anny Tomkowskiej
pt. *Późnoantyczne mozaiki w Libanie; technologia i problematyka konserwatorska*
wykonanej pod opieką promotora prof. dr hab. Krzysztofa Chmielewskiego
sporządzona w związku z przewodem doktorskim w dziedzinie sztuki w dyscyplinie
sztuki plastyczne i konserwacja i restauracja dzieł sztuki na Wydziale Konserwacji
i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie**

Przedstawiona do recenzji dysertacja w pełni odpowiada ustawowym wymaganiom stawianym kandydatowi do stopnia doktora. Treść rozprawy skonstruowana jest zgodnie z zasadami pracy naukowej, odpowiada tytułowi i prezentuje rzetelny warsztat naukowy. Praca została zredagowana w dwóch tomach. Tom pierwszy zawiera 271 stron wydruku komputerowego. Tekst dobrze ilustrowany opatrzony starannie opracowaną bogatą bibliografią. Załączona w drugim tomie dokumentacja prezentuje metodykę badań, wyniki i ich zestawienie oraz podsumowanie, a także odpowiednią do zagadnień badawczych dobraną specjalistyczną bibliografią. Zawiera również historię odkryć i kontekst archeologiczny oraz ikonograficzny wybranych późnoantycznych mozaik posadzkowych z kościołów w Libanie.

Autorka świadomie podejmuje ten trudny i zarazem ważny temat w oparciu o wieloletnie własne doświadczenia, zdobytą wiedzę i umiejętności praktyczne. Należy zaznaczyć, że dodatkowym atutem dysertacji mgr Anny Tomkowskiej jest poza akademickim przygotowaniem, wieloletnia praktyka konserwatorska związana z pracami prowadzonym na terenie Bliskiego Wschodu. Tragiczne wydarzenia w Libanie i wciąż niespokojna sytuacja na tych terenach sprawia, że działania dotyczące zachowania spuścizny naszej cywilizacji są problemem palącym, a zarazem trudnym w realizacji. Kraj uginający się pod bogactwem zachowanych śladów cywilizacji i kultur, o zróżnicowanych warunkach klimatycznych, wtłoczony w konflikty bliskowschodnie nie jest w stanie odzyskać i utrzymać stabilność i ekonomiczny dobrobyt mieszkańców, tym bardziej zapewnić bezpieczeństwo licznym zabytkom. Skomplikowana sytuacja polityczna prawna i administracyjna sprawia, że każda inicjatywa w tym archeologiczna czy konserwatorska jest wpisana w dramatyczny scenariusz. Zatem godna podziwu jest determinacja Doktorantki, która z pełną odpowiedzialnością podejmuje się badań i prac konserwatorskich nad późnoantycznymi mozaikami z terenów dzisiejszego Libanu. Już na wstępie przedstawia przekonujące motywacje podjęcia tematu, nakreśla jasno wytyczone cele. Wprowadza w historię badań nad mozaikami, począwszy od XIX, prezentuje dotychczasowe osiągnięcia i dostępne publikacje. Kolejno w takim ujęciu koncentruje się na zagadnieniach konserwacji mozaik w Libanie. Przytacza, ciesząc się dużym zainteresowaniem międzynarodowych gremiów badania i odkrycia prowadzone w II połowie XX wieku, przerwane przez wojnę. Relacjonuje podjęte po wojnie, wraz z odbudową kraju, interdyscyplinarne badania i prace konserwatorskie odkrytych mozaik wraz z próbami zabezpieczenia ich *in situ*. Tutaj należy z dużym uznaniem podkreślić wpisane w te

działania znakomite osiągnięcia zespołu konserwatorskiego Wydziału Konserwacji i Restauracji warszawskiej ASP pod kierunkiem prof. Krzysztofa Chmielewskiego. Anna Tomkowska, jeszcze jako studentka w 2007 roku, była członkiem zespołu Profesora. Fascynacja Libanem jego kulturą i zabytkami spotęgowana kolejnymi pracami i podejmowanymi projektami włączyła doktorantkę w krwiobieg badań i ochrony spuścizny kulturowej tego doświadczonego tragicznie kraju.

W wyniku wojny obiekty zabytkowe, stanowiska archeologiczne, a także archiwa poniosły ogromne straty. Zubożona dokumentacja poświęcona badaniom mozaik została nieodwracalnie zniszczona. Do chwili obecnej, jak zaznacza Autorka, mimo podjętych prac konserwatorskich przy mozaikach i wsparcia finansowego przez organizacje oraz fundacje międzynarodowe brakuje wszechstronnego opracowania zagadnień konserwatorskich i technologicznych dotyczących libańskich mozaik. Przywołuję te fakty aby uwypuklić wysiłek logistyczny, związany z opanowaniem rozproszonego materiału, wpisany w polityczny pejzaż Libanu. Kompleksowe ujęcie tematu mozaik z punktu widzenia strategii konserwatorskiej, ich zabezpieczania, stanu zachowania, określenia powstających zniszczeń, odniesienia do materialnej struktury, techniki i technologii wykonania oraz warunków geograficznych jest niewątpliwie nowatorskim osiągnięciem w literaturze przedmiotu. Autorka umiejętnie wprowadza w tematykę badawczą nad mozaikami w oparciu o starannie dobraną literaturę i materiał ilustracyjny. Prezentowana historia rozwoju antycznych mozaik począwszy od sumeryjskich do późnego antyku, pokazanie zróżnicowanych produkcji, motywów i twórców mozaik, świadczy o znakomitym opanowaniu tematu, w dużej mierze wynikającym z własnych doświadczeń. Wpisuje mozaiki posadzkowe w konteksty architektoniczne i panujące w starożytności mody, nawiązując do konkretnych przykładów mozaik począwszy od IV wieku p.n.e. po VII wiek n.e. Zaznacza, że dzięki trwałości tej techniki możemy poszerzać wiedzę o zmianach stylistycznych i ikonograficznych w sztuce antyku. W ujęciu historycznym i tematycznym wskazuje ich różnorodność odnośnie techniki wykonania, stylistyki oraz usytuowania w budynkach prywatnych publicznych, użytkowych i świątyniach. Potwierdza, że stosowany wielobarwny *opus tessellatum* lub *opus sectile* świadczył o zamożności i wysokim statusie właścicieli. W przeciwieństwie do prywatnych domów mozaiki pochodzące z wnętrz sakralnych tworzą dość jednorodną grupę i są obecnie jedynym świadectwem materialnym wczesnochrześcijańskich bazylik. Jako przykład tragicznych losów mozaik przytacza dane dotyczące rozproszonych mozaik z 25 późnoantycznych bazylik na terenie Libanu. Kilka z nich pozostaje niedostępnych, część transferowano z obszarów okupowanych i po konserwacji zamontowano w we wnętrzu nowożytnych świątyń, inne przeniesiono do utworzonego lapidarium, część czeka na ekspozycję w magazynach, natomiast losy mozaiki z pozostałych sześciu bazylik są nieznane. Masowe grabieże i zniszczenia w czasie wojny dopełniają ten obraz. Do tragicznego stanu zachowania i ochrony mozaik przyczyniły się wykopaliska prowadzone przez zagraniczne i libańskie misje archeologiczne. Po wybuchu wojny domowej w większości przypadków odsłonięte mozaiki zostały porzucone na eksplorowanych stanowiskach bez wystarczającego zabezpieczenia. Przedstawione przez Autorkę zestawienie ukazuje, że większość transferowanych mozaik, nie została udokumentowana, pozostając poza kontekstem architektonicznym, tym samym została pozbawiona, niezbędnych informacji. Ta część pracy zamknięta w trzech rozdziałach zasługuje na uznanie. To rzetelne kompendium wiedzy - jest także zasadniczą refleksją dotyczącą aktualnej sytuacji zabytków w Libanie.

Ogólna problematyka technologiczna i stan zachowania mozaik w Libanie to kluczowa część pracy. Aby zrozumieć powyższe zagadnienia oraz fenomen dekoracji mozaikowych na tym zróżnicowanym terenie Doktorantka nawiązuje do geografii, geologii i odmiennych

stref klimatycznych kraju, mających fundamentalny wpływ na rodzaj materiałów stosowanych w lokalnej produkcji, stan zachowania jak również procesy zniszczeń. Analizuje układ warstw stratygraficznych z uwzględnieniem warstw spodnich w odniesieniu do konstrukcji architektonicznej i warstw *tesselatum*. Powyższe problemy stanowią bezpośrednią introdukcję dla wybranych prac badawczo-konserwatorskich, zabezpieczających i realizacyjnych, wykonanych przez Annę Tokmowską na terenie Libanu. Dobór wykonanych prac konserwatorskich przy obiektach pochodzących z odmiennych stref klimatycznych i terenowych pozwolił Doktorantce na udokumentowanie i rozwiązanie różnego rodzaju, odmiennych zagadnień dotyczących materiałów, zniszczeń, zabezpieczeń, profilaktyki czy innych zagrożeń. Prezentowane, poddane autorskiej ingerencji konserwatorskiej obiekty to mozaiki na stanowiskach archeologicznych w Chhi, Jiych, Anfeh oraz w muzeum w Beit ed Dine. Wykonane zadania odsłoniły szereg skomplikowanych trudnych każdorazowo do rozwiązania zagadnień technicznych i technologicznych, przykładowo transferowanie mozaik, konsolidacja czy rekonstrukcja, wprowadziły także w obszar estetycznych i etycznych decyzji. Przyczyniły się do weryfikacji dotychczasowych metod i sposobów klasyfikacji w odniesieniu do ratowanych mozaik opisanych w kontekście archeologiczno – historycznym, okoliczności odkrycia, datowania, jak również zestawienia z obecną lokalizacją oraz publikacjami związanymi z danym obiektem.

Umieszczone w drugim tomie wyniki badań dotyczące określenia różnic składu pierwiastkowego w zanieczyszczeniach mozaik w wybranych lokalizacjach (metoda skaningowa mikroskopii elektronowej SEM-EDS), ocena wpływu roślin na stan zachowania mozaik w oparciu o indeks zagrożeń, badań mikroskopowych tesser i zapraw (analizy petrograficzne), pomiarów wilgotności temperatury, a także zastosowane metody, oraz przytoczona historia odkryć mozaik posadzkowych w kontekście archeologicznym i ikonograficznym, są potwierdzeniem przyjętej przez Autorkę właściwej strategii konserwatorskiej.

Na marginesie muszę przyznać, że poza wartością samych badań dotyczących wpływu fauny na stan zachowania mozaik, moją uwagę zwróciły zagadnienia związane z przyjętą metodyką badań wg indeksu zagrożeń opracowanego przez Marię Adelę Signiorini dla stanowisk archeologicznych i architektury. Doktorantka wykorzystała indeks jako przydatne narzędzie w procesie ochrony i kontroli mozaik. Z dużą przyjemnością przeglądałam artystycznie wykonany przez Doktorantkę zielnik, zamieszczony w Aneksie nr 2.

Nie sposób w ograniczonych ramach recenzji odnieść się do kolejnych badań związanych ze specyfiką rozpoznania rodzajów zniszczeń i ich interpretacji w kontekście uzyskanych wyników i prowadzonych analiz. Autorka wykorzystała dostępne możliwości badawcze. Zastosowana metodyka pracy umożliwiła rozpoznanie skali procesu degradacji, ustaliła hierarchizację działań oraz wytyczyła na przyszłość kierunki postępowania.

W szerszej skali przeprowadzone analizy mają także fundamentalne znaczenia dla podejmowanych na tym terenie programów związanych z ochroną zabytków. Podsumowanie zawarte w VI rozdziale jest wyraźnym wskazaniem podjęcia potencjalnych rozwiązań teraz i w przyszłości w zakresie konserwacji zapobiegawczej. Uwzględniając uwarunkowania polityczno-ekonomiczne i społeczne wskazuje największe zagrożenia oraz kierunki strategii działań prewencyjnych i konserwatorskich

Zazwyczaj prace konserwatorskie budzą szereg zapytań i wątpliwości, analizując przytoczone przykłady mogę jedynie pogratulować wyników.

Reasumując w mojej ocenie dokonania Anny Tomkowskiej są dużym osiągnięciem i co należy zaznaczyć nowatorskim podejściem do konserwacji mozaik.

Konkluzja

Intelektualna, badawcza i artystyczna wartość przedstawionej do oceny pracy spełnia warunki określone w art. 13.1 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. nr 65 poz. 595 z późn. zmianami) i wnioskuję do Szanownej Rady Dyscypliny i Szkoły Doktorskiej Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie o dopuszczenie mgr Anny Tomkowskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego w dziedzinie sztuk plastycznych i konserwacji dzieł sztuki.

Kraków 05 . 03. 2022 rok

Grażyna Korpál

P.S.

Kończąc moją recenzję pracy pełną determinacji walki o zachowanie późno antycznych mozaik, wpisanych w kontekst polityczno-ekonomiczny Libanu nie mogę oprzeć się analogii i refleksji związanej z tragedią Ukrainy, a zarazem bezsilnością cywilizowanego świata wobec nieprzestrzegania paktów, traktatów i konwencji międzynarodowych.